

EL NOM FA LA COSA?

Els significats del mot gaita

Jaume Aiats

Sabem prou bé per experiència que un mot no sempre designa una sola cosa, i que un objecte o una activitat pot ser designada per diversos mots. I sabem que això es fa especialment evident quan ens movem per un territori ampli, per diferents èpoques històriques o per sectors socials diversos. Però aquesta flexibilitat que a tots ens cal tenir en la vida quotidiana, a vegades ens costa d'aplicar-la a objectes o a activitats considerades «culturals», com és el cas de la música. Ens agrada, seguint una actitud típica del pensament acadèmic occidental, que cada mot –cada concepte– defineixi una cosa, una «realitat» clara, estable i precisa. I pot semblar que quan això no és així de senzill, ens estiguessin amagant l'ou o embolicant la troca... Però les coses generalment són força complexes, i les simplificacions acostumen a portar a malentesos i a posicions inflexibles, i no pas a millors comprensions dels fenòmens socials.

Per tant, abans d'entrar en matèria, deixeu-me aclarir la posició que vull defensar: la denominació que fem servir per al·ludir a un objecte o a una activitat musical no és la realitat. Una denominació no queda fixada en el pas del temps, ni acostuma a ser única. Una denominació és sempre el resultat de moltes circumstàncies socials –amb canvis de valors i de punts de vista–, lingüístiques, de transformacions en el temps i en la difusió geogràfica, i fins i tot pot ser fruit d'elements d'atzar... Un malnom d'un moment històric pot passar a ser un nom positiu en un altre; o el mateix nom pot canviar de significat, o pot passar de

designar una activitat a designar un objecte. En definitiva, podríem dir que per tal d'analitzar els noms de les coses hem de resseguir com les persones actuen a través de les coses i fan de la denominació una eina d'ús, i no pas una categoria científica que designa «realitats» inamovibles. Les designacions les podem entendre com *etiquetes d'ús*, amb el benentès que les etiquetes tenen raó de ser només en un entorn social concret, en una època concreta i per a unes utilitats concretes: quan alguna d'aquestes circumstàncies varia, també varia l'*etiqueta* o el significat i els valors que s'atribueixen a aquesta *etiqueta*. Això és especialment evident en el nom d'instruments musicals populars, i més d'una vegada, si no es té en compte, porta a interpretacions i a comprensions clarament errònies o distorsionades.

En aquest text vull fer una passejada per l'expressió *gaita* i *gaites*, un dels mots polisèmics que trobem en l'ús popular de diferents èpoques, llengües, geografies i sectors socials. D'entrada, fem un repàs a les dades més fiables que hem pogut obtenir en l'ús d'aquesta expressió (tenint en compte que de ben segur per desconeixement en deixem de banda altres).

1. *Gaita* designa diverses tipologies d'instrument musical repartides per la península ibèrica i l'Àfrica nord-occidental. Per la manera de produir el so, les podem agrupar en tres models principals:

1.1. Instrument d'inxa de canya (llengüeta doble de la tipologia de l'oboè, sense cap bot o recipient per emmagatzemar aire), amb característiques molt semblants a les dolçaines, gralles i

xeremies. A les comarques de l'Ebre (el Montsià, la Ribera d'Ebre, la Terra Alta i el Mataranya) i a les comarques del nord de Castelló (els Ports, l'Alt i el Baix Maestrat, i fins a la castellanoparlant de l'Alt Palància) s'anomena *gaita* a aquesta tipologia d'instrument –amb lleugeres diversitats de variants–, mentre que a la resta del País Valencià pren el nom de *dolçaina* o de *xirimita*. Sembla ser que en diverses zones aragoneses també s'anomena *gaita* a aquesta tipologia d'instrument (tot i que alguns escrits ha estat equiparat sense comprovació a la cornamusa, que tractarem a 1.3). Tornem a retrobar el nom de *gaita*, amb la mateixa tipologia a l'àrea sud i centre de Navarra, amb exemples molt coneguts, com els *Gaiteros de Estella-Lizarrako Gaiteroak*. En alguns d'aquests llocs el nom més popular de *gaita* conviu amb el de *dolçaina* (o *dulzaina* en les àrees de llengua castellana), com si es volgués aclarir el tipus d'instrument que designa, potser per evitar les confusions que hi ha hagut en els darrers segles. Al Marroc, Algèria i Tunis també trobem el terme *gaita* designant un instrument de doble llengüeta amb característiques semblants, que té una difusió molt gran. Aquests instruments sempre toquen en balls i festes de carrer, generalment en mans d'un sonador que van acompanyat d'un altre músic amb un tabal, o la variant de dos sonadors de *gaita* i un tabal. Una lectura, per exemple, de les aparicions del mot *gaita* en el *Costumari Català* de Joan Amades, ens porta a veu-

A les Pitiüses, *gaita* és la forma amb què hom anomena la sonada de flaiüta.

re que —sempre que queda clara la tipologia d'instrument a què fa referència la descripció— es tracta d'aquest model, i que pràcticament sempre apareix en l'àrea de les comarques catalanes i valencianes explicitades més amunt.

1.2. A zones de Zamora i Salamanca trobem les també conegudes *gaita salmantina* i *gaita zamorana*, que fa referència a un instrument que produeix el so per conducte i bisell —a la manera d'una flauta o d'un flabiol—, d'uns 40 cm. o més de llargada, i amb tres forats de digitació a la part inferior. El mateix instrumentista toca la *gaita* i un tabal de percussió, i acostuma a tenir el nom de *tamborilero*. L'instrument es troba en una gran franja occidental de la península Ibèrica que va des de zones d'Astúries, passant per Lleó, Trasmontes i l'Alentejo (a Portugal), Castella, Extremadura i fins a Huelva (Andalusia). És una tipologia molt propera a la *flaiüta* i *tambor* de les Pitiüses, al *txistu eta danbolin* basc, al *chiflo y salterio* d'Aragó, al *galoubet et tambourin* de Provença, *pipe and tabor* an-

glès, *vloite o horle* a Holanda..., i podríem continuar amb mitja dotzena més d'instruments que van de Venècia a Rússia. A Trasmontes s'anomena *frait* (que sembla una conjunció de *flauta* i *gaita*) i s'aprenia abans de poder sonar la *gaita de foles* que esmentem en l'apartat següent (GEMP-La Talvera).

1.3. I arribem a Galícia i Astúries, on *gaita* designa l'instrument de llengüeta doble, amb bordons, insuflat a través d'un bot fet amb la pell d'un animal, o sigui, una *cornamusa*. Al nord de Portugal l'anomenen *gaita de foles* (*fole*, 'bot', i *gaita*, 'grall' melòdic), possiblement per diferenciar-lo de l'instrument de la tipologia 1.2. A llocs de Castella hem sentit el nom *gaita de odre*, potser per la mateixa raó. La *gaita* de Galícia és tan coneguda que no val la pena entretenir-nos en descripcions, però cal dir que malgrat la importància simbòlica i identificadora que ha tingut per als gallecs que s'han escampat per gran part d'Europa i d'Amèrica, a les terres catalanes la denominació sembla

ser que no es vincula amb l'instrument gallec de bot fins a una època històrica relativament recent (a grans trets, des de fa uns dos segles). Malgrat tot, la gran força d'aquesta associació de la *cornamusa* amb la *gaita* gallega en el segle XX ha fet que moltes lectures de referències històriques del terme *gaita* hagin relacionat de seguida el mot amb la *cornamusa*, sense fer-ne abans una necessària contextualització històrica i geogràfica. La denominació de *gaita*, designant un instrument amb bot, s'expandeix des d'aquesta gran força de l'instrument gallec i asturià: primer, dins de la llengua castellana i, més tard, en la catalana, fins al punt que molts diccionaris catalans actuals oblidem la denominació *gaita* del tipus 1.1 i només ofereixen l'equivalent a *cornamusa*. Coromines també afirma que el nom hauria passat des de la llengua castellana al nord d'Àfrica i a l'orient, fins a Turquia, però no n'aporta proves concloents.

2. Però *gaita* o *gaites* també denomina, fora dels instruments, altres elements musicals: interpretacions festives o de ball, o les melodies que s'hi senten. Així passa a Eivissa, on la denominació *gaites* o *sonades*, molt sovint de *flaiüta* i *tambor*, fa referència a les interpretacions durant el ball o dins de celebracions festives. I aquest ús arriba fins al punt que amb el nom de *gaites de la missa* es designen les melodies de les parts de la missa en els dies de festa (Kyrie, Credo, s'alça Déu, etc. interpretats amb flaiüta i tambor), o també les marxes de processó, com la *gaita de Formentera*. Amb l'expressió treure noves *gaites* es descriu l'activitat de crear noves melodies. D'aquí en podem deduir, sense forçar-ho gaire, un significat antic de *gaites*, que seria equivalent a *ball, festa* o *gresca amb música*, que trobem en documents històrics, com un del 1551 (*Llibre dels Ardits*, IV, 228, citat per Alcover-Moll) on es relata una visita reial a la ciutat de Barcelona:

Los honorables consellers foren informats que sa altesa seria servit que'és fessen algunes gaytes hi balls per la sua vinguda (...), atès que ja li'n havien fetes per la sua primera vinguda y sa altesa no demanava sinó balls ho gaytes, que fossen logats molts juglàs qui de dia sonassen y de nit per los lochs acostumats.

Llegit després de les informacions anteriors, crec que queda prou clar que no cal relacionar aquest text amb cap instrument concret de les tres tipologies esmentades, sinó amb l'activitat musical festiva. No cal fer el petit joc de mans que intenta Coromines per tal de justificar unes suposades *gaites* –que entén en el significat instrumental de *cornamuses*– al·ludint a l'origen castellà del rei que les demana, i així mirar de justificar un instrument en un text i en una època on no era lògic trobar-lo... No, l'instrument ni tan sols hi és descrit, i en aquest text cal entendre *gaites* amb l'equivalència a balls i/o tonades de ball.

Segurament també és des d'aquesta accepció de «ball» o «tonada de ball» des d'on cal cercar significat a les expressions populars citades per Alcover-Moll i altres diccionaris, i procedents sobretot de la zona valenciana i de l'Ebre:

Anar (o venir) amb *gaites* a algú, equivalent a *romanços* o coses que distreuen i entrebanquen.

Fer gaites a algú, equivalent a fer-li broma;.

Contemplar gaites, tenir contemplacions a algú per desnutjar-lo.

Estar de gaita, a Mallorca, o *estar de bona gaita*, a València, equivalent a estar alegre i de bon humor; o el contrari, *estar de mala gaita*, a València.

Menys clar és l'origen de l'expressió de Solsona aquesta dona és una *gaita*, segons Alcover-Moll per designar una avara.

També en derivats: «*De pares gaiters, els fills tabalers*», a València, que explica molt bé com la parella de músics molt sovint eren pare i fill, de la mateixa manera que encara es feia fa pocs anys a zones tan llunyanes com Navarra; o «*Si los vells fan de gaiters, què faran joves solters*», en una població tan al nord com Manresa.

Gaitota, a Tarragona, dona que sempre remuga (metàfora irònica del so de l'instrument?); *gaitut/gaituda*, a València, malhumorat; i a Calasseit, *lo gaiter de les llagues tocaetes, orgull y enveja de tota la gaiteria de la terra*.

Després d'aquesta llarga relació potser el lector ja estarà prou convençut de la polisèmia de *gaita* i dels complexos processos històrics que intervenen en la seva utilització en un lloc i època concrets, i amb significats que van des de diverses tipologies d'instruments musicals, a melodies, a activitats de ball, o a tot el joc de metàfores i metonímies que se'n poden derivar. Per això convé llegir amb ulls crítics moltes de les afirmacions que trobem en diccionaris i descripcions d'instruments fetes sovint amb presses i poca informació. L'enorme pes que va adquirir *gaita* amb el significat de cornamusa des d'almenys el segle XIX, ha fet fer simplificacions precipitades a moltes plomes. Fins i tot a plomes reputades i atentes com la de Joan Coromines. Vegem-ho amb un xic de detall.

Cornamusa, derivat de *cornar*, és un dels noms més habituals de l'instrument amb bot a una gran zona del nord de Catalunya (denominació que encara trobem en el parlar popular actual), amb molts exemples d'ús amb el mateix significat des del segle XIV, i amb coincidències amb altres llengües romàniques. És per això que el preferim com a nom genèric. Però l'instrument amb bot ha tingut mil-i-una denominacions a les comarques catalanes on estava en

actiu, denominacions d'ordre metafòric, metonímic, irònic, ridiculitzador, etc., i que demostra la gran vigència que tenia l'instrument fins al segle XIX. En podem oferir la llista que apareix a Alcover-Moll (segurament extreta d'Amades): *sac de gemecs, xeremies* a Mallorca (en relació a tota una altra denominació d'instruments), *sac de les aspres, ploranera, cabreta, borrassa, bot, bot de les nines, bot de vent, bot dels gemecs, buna, botella, borrega, manxa borrega, coixinera, mossa verda, criatura verda, marieta verda, margarideta, catarineta*. També l'anomena *gaita xirimia* segons una referència de Morella que convindria verificar: en aquest cas nosaltres optem per un cert escepticisme, davant de la confusió que podria haver-hi entre les *gaites* de la zona morellana (de la tipologia 1.1) i les *cornamuses*.

Al segle XIX, amb la primera onada del que s'anomenarà la Renaixença, en les composicions poètiques comencen a aparèixer referències a la *gaita* i a la *cornamusa*. Com aclareix Coromines, devia ser Manuel Milà i Fontanals en una poesia escrita en castellà a *El Vapor* (vers 1836 o 1837, quan només tenia divuit anys) on es crea el tòpic romàntic del *gaiter/cornamusaire*:

*Por entre arboledas altas,
por entre espeso zarzal,
Riquet gaitero camina
orillas del Llobregat.*

El 1839 Rubió i Ors escriu al *Diario de Barcelona* la conegudíssima poesia *Lo Gayter del Llobregat*, que després va fer servir com a títol del seu llibre:

Més valen ma gayta de drap
[vermell
y mon capot, que'l mantell
d'un rey (...).

El mot *gaita* en valor de *cornamusa* seria, si ens hem de guiar per aquests textos, ja d'ús aleshores, almenys en els ambients barcelonins. Abans de Rubió i Ors, Coromines només en troba testimoni en el diccionari de Lacavalleria (1696), on

apareix «*gayta gallega*, instrument de música», relacionat clarament amb un origen galleg, i amb el diccionari de Belvitges (1802-1805), que copia a Lacavalleria tot afegint-hi que en català es diu *sac dels gemecs*. Això sembla suggerir que des de finals del segle XVII fins a inicis del XIX és considerat una denominació coneguda a Catalunya, però sempre fent referència a un origen forà.

Molt abans dels diccionaris, Coromines troba el mot *gaita* en el ja esmentat *Manual de Novells Ardits* en un text de 1551 (que a diferència de Coromines nosaltres llegim no amb el significat de cornamusa, sinó amb el de tonades i balls), i també en el privilegi que Felip III atorga a una confraria de músics l'any 1599, citat enmig d'una llista d'instruments (dins *Colección...*):

Menestrils, violes d'archs,
arpes, rabaquets, gaytes y
tambors de cordes (...).

Si tenim en compte l'exposició inicial de tipologies, crec (discrepant del tot de Coromines), que l'instrument d'aquesta relació ha de ser de la tipologia flauta llarga de tres forats, ja que s'esmenta ben seguit *gaytes y tambors de cordes*, descripció completament coincident amb el modern *chiflo y salterio* que encara es toca a les zones del nord d'Aragó, i que sabem per retaules i altres documents que antigament també es tocava a zones catalanes.

El coneixement de molts altres documents dels segles XVII, XVIII i XIX on ben segur deu aparèixer el mot *gaita*, o també *gaites*, ben segur que permetrà primfilar més les accepcions del terme i, allò que és més important, l'ús històric dels instruments en relació amb els balls i amb els diferents sectors socials. Però a hores d'ara és força dubtós que, almenys fins al segle XVIII, el terme *gaita* designi en l'ús popular en llengua catalana a l'instrument amb bot, o sigui, la *cornamusa*. Només tinc notícia d'un cas que sembla indicar una data anterior al segle XVIII, i que va aparèixer en un recent article de Xavier

Orriols, precisament a *Caramella*: en el *Memorial de les coblas i Ballas de Sta. Tecla el any 1687*, a Tarragona, hi apareix esmentat un sonador de *grall de la gaita*. Aquest *grall de la gaita* sembla que vol desriure la part melòdica d'una cornamusa, separada del bot: en aquest cas, seria una ben antiga referència de *gaita* amb el valor de *cornamusa*. Però abans de fer afirmacions segures caldria consultar el context d'aquesta descripció per escatir-ne més detalls.

Si l'ús popular del mot *gaita* en català fos, com a màxim d'antic, ben bé del segle XVIII, això ens podria ajudar a l'hora de concretar alguns detalls de documents històrics de música oral, com és el cas de les cançons de Nadal on apareix sovint *gaita*, i que en molts casos no faria referència a la *cornamusa*, sinó a la tipologia *dolçaina* (1.1).

Per altra part, convé recordar que segons Coromines l'etimologia de *gaita* seria «molt probablement provinent del gòtic GAITS 'cabra', perquè el sac o bot de la cornamusa es fa amb la pell d'un boc o cabra». Si fos cert això que Coromines afirma en condicional –caldria veure, potser, altres especialistes que defensen etimologies diferents–, només la denominació gallega i asturiana de l'instrument haurien conservat el vincle amb la tipologia original de l'instrument, i tota la resta d'usos de *gaita* haurien sofert una translació a altres tipologies d'instruments aeròfons, o a una aplicació metonímica a balls i tonades. Seria un cas realment sorprenent en una extensió geogràfica i temporal tan gran..., tot i que els usos lingüístics sovint amaguen sorpreses d'aquesta mena.

Per acabar, desitjo que el nostre petit viatge per l'univers de significats del mot *gaita* hagi permès d'il·lustrar prou bé com les paraules no designen els objectes i les activitats de manera estable, fixada, i amb valors unívocs, sinó que convé entendre els mots dins d'un complex entramat històric, social i geogràfic on les designacions pre-

nen el valor en el seu ús quotidià i concret. El nom no fa la cosa. Però els noms i les expressions, degudament situats en el seu ús, porten el rastre de les activitats humanes que els mateixos noms han ajudat a comunicar i a fer.

BIBLIOGRAFIA RECOMANADA

AYATS, Jaume. «El sorgiment de la cançó popular», a *Música popular i tradicional. Història de la Música Catalana, Valenciana i Balear-VI*. Barcelona: Ed. 62, 2001.

ALCOVER, Antoni M.; MOLL, Francesc de Borja. *Diccionari Català-Valencià-Balear*. Palma de Mallorca: Ed. Moll, 1926-1968 (10 vol.).

AMADES, Joan. *Costumari Català*. Barcelona: Salvat ed., 1950-1956 (5 vol.).

BELVITGES, Josep; ESTEVE, Joaquim; JUGLÀ I FONT, Antoni. *Diccionario Catalán-Castellano-Latino*. Barcelona, 1803-1805

Colección de Documentos Inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, p.p. P., M. i F. de Bofarull, 1847 i s. (41 vol.).

COROMINES, Joan. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial-La Caixa, 1980-1991 (9 vol.).

CRIVILLÉ, Josep. «Una encuesta etnomusicològica a las islas Pitiusas: Ibiza y Formentera», a *Revista de Musicología*, vol. III, núms. 1 i 2, p. 5-32. Madrid: Sociedad Española de Musicología. 1980.

GEMP-La Talvera. *Mirandun, Mirandela...*, llibret i CD. Millau: Maury, 1995.

LACAVELLERIA, Joan. *Gazophylacium Catalano-Latinum*. Barcelona: apud Antonium Lacavalleria, 1696.

Manual de Novells Ardits, vulgarment apellat Dietari del Antich Consell Barceloní. Barcelona: Enrich i Cia, [s.d.].

ORRIOLS, Xavier. «El grall», a *Caramella*, IV, gener-juny 2001, p. 90-91.

